

ABBASİLER DEVRİNDE SİKKE

İBRAHİM ARTUK

Nümizmat

Abbasi Hanedanını iktidar mevkiine getiren anarşinin bilhassa Horasan bölgesinde genişlediğini biliyoruz. Şark bölgesinde bulunan ümera ve valilerden bazıları, Abbasi dâvasında ön ayak olan Ebu-müslim Horasaniye'ye iltihak ve Abbasi oğullarına taraftar olmaları üzerine, İran şehirlerinin birkaçında bastırdıkları dirhemlerde Peygamber ailesine sevgilerini açıklamak için « قل لا اسئلكم عليه اجراً الا المودة في القربى » âyeti kerimesini ilâve etmişlerdir. Bu âyeti Ebul-Abbâs El-Saffah Rebiülevvel ayının 12 inci Cuma gününde, muazzam bir halk kitlesi önünde, verdiği nutukta söylemiştir¹. Bunun zamanında kesilmiş olan dirhemlerin arka yüzlerine surei ihlas yerine "محمد رسول الله" yazıldı. Devredeki yazılar ise, Emevi dirhemlerinde olduğu gibi, eski halinde bırakıldı. Emevilerin inkırazından sonra başlıca altın basan darphanenin bir müddet daha Şam'da kalmış olması mümkündür. Ebul-Abbâs El-Saffah Anbar şehrinde bastıracağı paraların veznini önceleri bir habbe, sonra iki habbe eksiltti. Kendisinden sonra makamına gelen Ebu-Cafer El-Mansur (136-158) 754-775 bunları üç habbe noksanlaştırmış ve bunlara üç rubu kıratlık adı verilmiştir. Zira bir kırat 4 habbedir ve eksiltilen üç habbe bunun üç rubu olur.

Paraların şekli bu vaziyette devam ederken Basra miskali üzerine Haşimiye adı verilen paralar ortaya çıkmıştır. Haşimiyeler tam miskal esası üzerine kesilmiş ve bunların yerini almıştır². Yeni halife son derece ihtiyatkâr, paraya ve para ihtarına şiddetle haris idi. Paraya olan düşkünlüğü hisseti tabinden değil, zuhuru muhtemel olan fitne ve ihtilâllere karşı gelebilmek için anın lüzumunu takdir ettiğinden ileri geliyordu. Vefat ettiği zaman beytûlmalda 60.000.000 dirhem ile 14.000.000 dinar bıraktı³. Ölümünden sonra yerine geçen Ebu

¹ Kuran XLII, 22; Taberi cild III Sahife 29; İbn al-Asır cild 5 sahife 196.

² Makrizi Elnukud-el-Kadime vel-İslâmiye Kostantiniye Elcevaip matbaası 1298 sahife 9, 10.

³ Mesudi Murucul-Zehep cild 2, sahife 177.

Abdullah Muhammet El-Mehdi (158-169) 775-785 senesinde noktalı yuvarlak bir sikke kestirdi. Bunun ölümü ile yerine geçen Musa El-Hadi (169-170) 785-786 nın tanınmış bir sikkesi olmadığını yazan tarihçi Makrizi şüphesiz büyük bir hataya düşmüştür. Bu halifenin dinarları bulunduğu gibi dirhemleri de vardır. Aynı tarihçiye göre Harun El-reşid'in hilâfetine kadar sikke ve darphanelerin nezareti doğrudan doğruya hilâfet makamına bağlı iken halife Harun El-Reşid ilk defa olarak bu işleri veziri Cafer El-Bermeki'ye havale etmiş, bu da ismini sikke üzerine koydurmuştu. Bu mazhariyet halife Harun'dan daha evvel vukubulmuştur. Hattâ halife El-Hadi'nin dinarı incelendiğinde « علی » ismi okunmaktadır. Bu zat Ali bin Süleyman bin Ali El-Abbas'dır. 169 Senesinde Mısır emaretine tâyin edilmiş, 171 senesinde azledilmiş ve 172 senesinde de ölmüştür. Binaenaleyh İsmail Galip merhumun yazdığı şekilde Ali bin Mahan değildir. Zira eğer dinar bunun olsa idi, Ali ismini 171 senesinden sonra bulmamız lâzımdı. Harun zamanında basılan bu sikkelerin noksanı bir kırattan bir habbe eksik yapılmıştır. Bunun zamanında bir dinar 20, 22 dirhem rayicinde idi⁴. 193 Senesinde öldüğü zaman beytülmalde 900.000.000 dirhemden ziyade bir para bırakmıştı⁵. Halife Muhammed El-Emin (193-198) 809-813 ise para basdırma işini Fazıl bin El-Rebiin oğlu El-Abbas'a bıraktı. 194 senesinde Halife Eminin kardeşi Memûn ile arası açıldı. Memûn'un şark bölgesinde müstakil bir şekilde hareket etmesi, kardeşi Emin'in dikkat nazarını çekmişti. Evvelce tezviratı ile Bermek ailesinin felâketine sebep olan Fadıl bin Rebi' Emin'in Atabeği vaziyetinde idi. Bu zat iranileri bilhassa Horasanileri hiç sevmiyordu. Bu suretle memlekette iki fırka peyda olmuştur :

1 — Emin taraftarı olan Arap fırkası.

2 — Memûn taraftarı olan müsavattılar.

O sıralarda Rafi bin Says Semerkand'de hali isyanda idi. Affını Memûn'dan istedi. Memûn onu af etti. Halife Emin bunun affına taraftar değildi ve maiyetindekilerin iğvaatına kapılarak El-Abbas bin Musa bin İsa bin Muhammed bin Ali, İsa bin Cafer bin El-Mansur, Salih, Muhammed bin İsa bin Nehik'den mürekkep 4 kişilik bir heyeti Memûn'a göndererek ağır bir talepte bulundu. Bu talep oğlu Musa'nın

⁴ Makrizi sahife 10; Elceşyari kitap el vuzera vel kitap. Kahire 1928, sahife 288.

⁵ Taberi cild III, sahife 764.

Memûn'dan evvel Veliahd olması ve Memûn'u çok göreceği bahisle yanına gelmesini istemesi idi. Memun halifenin bu kararına itiraz etti ve kardeşi Emin'in adını Traz'dan çıkardı. Biraz sonra muhabereyi büsbütün kesdi. Rey, Nisabur âmillerine birer mektup göndererek kuvvetlerini toplamalarını ve hazır bir durumda bulunmalarını bildirdi. Halife Emin Fadıl bin Rebi'in sözlerine kanarak, Halife Harun El-Reşid, Emin ve Memûn hakkında yazdığı ahidnameyi kâbeden getirterek parçaladı. Bu arada 194 senesinde Horasan'da kardeşi adına kesilen dirhem ve dinarlardan adının çıkarılmasını istedi. Zira bu nevi sikkelerde halifenin ismi konulmamıştı. Halife henüz çocukluk çağında bulunan oğlu Musa'ya « الناطق بالحق » lâkabını verdi ve onun hutbelerde zikredilmesini, buna mukabil veliahdı bulunan Memûn'un isminin hutbeden kaldırılmasını emretti⁶. Emin'in katlinden sonra yerine geçen kardeşi Abdullah El-Memûn (198-218) 813-833 paraları nakşedecek sanatkâr bulamadığı için, zaruri olarak, sikkelerini mühür kazılır gibi kazdırmıştı.

Bilindiği gibi Memûn zamanına kadar mahsulâtın yarısı mukasıma sureti ile devletin hazinesine alınırды. Bu akıllı halife, bir taraftan bu verginin ağır olduğunu, diğer taraftan da Beytilmal da bol bol para bulunduğunu göz önünde tutarak verginin tahfifini münasip gördü. Mahsulâtın nısfına bedel Irak haracını iki humsa indirdi⁷ ve altınlara en evvel darphanenin ismini koyan da kendisidir. Irak'da basılan dinarların bazılarının altında العراق ve Mısır'da basılanların kenarında, seneden evvel, dirhemlerde gördüğümüz gibi مصر ve bazı dinarların merkezinde المغرب ismi mevcuttur. Fars, Semerkant, İsfahan, Nisabur gibi şehirlerin sikkelerinde doğu bölgesini ifade etmek üzere sikkenin ortasındaki ibarelerin altında المشرق ismi vardır. Bununla beraber arasına kesim yeri bulunmayan bazı dinarlara raslanmıştır. Memûn'un hilâfetinin ikinci senesinde yani 199 da Kûfe'de Ebusarayaya adlı bir âsi kendi namına sikke bastırды. Sikkenin ön yüzünde :

لا اله الا
الله وحده
لا شريك له

⁶ Taberi cild III, sahife 777-778, 795; İbn al-Asır, cild 6 sahife, 91, 94, 96; İbn el Fida, cild 2, sahife 21; İbn al-Kesir al-Bidaya val Nihaya, cild 10, sahife 22 225, Nüveyri Nihayet al-arab, cild 21, varak 167. Ayasofya kütüphanesi No. 3523; Makrizi sahife II.

⁷ Al-Fahri Adab El-Sultaniye sahife 198.

Kenarında : بسم الله ضرب هذا الدرهم بالكوفة سنة تسع تسعين ومئة

Arka yüzünde ve ortada :

فاطمی
محمد
رسول
الله
الاصفر

Etrafında : ان الله يحب الذين يقاتلون في سبيله صفاً كأنهم بنيان مرصوص

Lev. I, 1. Sikkede gördüğümüz Fatimî unvanı hazreti Ali ve Fatime'nin torunlarından Muhammed bin Zeyid bin Ali bin El-Hüseyn'in künyesidir. الاصفر Kelimesi isyanın başında bulunan Ebusaraya Sare bin Mansur'un lâkabıdır. Bu zat kendisinin Şeyban'dan هانى بن قبيصة olduğunu bazıları ise bunlardan olmayıp Cezire'de sakin bir Temim'den olduğunu iddia eder. Bu ilk önce Fıratın şarkında ve biraz sonra Erminiye'de bulunan Yezid bin Mezyed'e katıldı. Ölümü üzerine Esed'e, bunun da azli üzerine, Ahmed bin Mezyed'e tabi oldu. Bir müddet sonra bundan da ayrılarak Herseme'ye intisap etti. Fakat çok geçmeden Herseme'den ayrılarak başına topladığı kalabalık bir halk kitlesile o civarda bulunan kalelere tecazsüze başladı. Herseme bunun tedibine gönderdiği orduyu bozarak Dakuka şehrine doğru yürüdü. Burada Ebu Zargame 700 kişilik bir kuvvetin başında idi. Kendisile yaptığı harpte Ebu Zargame yenilerek sarayına çekildi. Ebu Saraya sarayı kuşatmak suretile kendisini teslimine mecbur etti, ve sonra Anbar'a yürüyüp oranın muhafızı bulunan İbrahim'i öldürdü ve bütün mallarını alarak Rakka'ya gitti. Burada Alevilerden طباطبا adını Muhammed bin İbrahim'i isyana teşvik ederek onunla beraber Kûfe'ye gitti. Kûfe ve civarı bunlara biat etmek suretile itaatlerini bildirdiler. Kûfe valisi Süleyman bin Mansur durumu Hasan bin Sehl'e bildirdi. Hasan bin Sehl Züheyr bin el-Müseyyeb'in kumandasında 10 bin kişilik bir kuvvet göndermişse de bu kuvvetler âsiler tarafından darma dağın edildi. Bu sıralarda Ebu Saraya git gide kuvvetlenmekte bulunan طباطبا ya söz geçiremeyeceğini anladığından onu zehirlemek mecburiyetinde kaldı, ve Alevilerden, henüz bir çocuk yaşında bulunan, Muhammed bin Zeyid bin Ali bin el-Hasan'ı halife ilân etti ve tedibi için üzerine gönderilen 4 bin kişilik bir kuvveti yendi. İşte bu sıralarda adı geçen dirhemi bastırıldığını görüyoruz. Taberi bu harp hâdisesi

وانتشر الطالبيون في البلاد و ضرب ابو السرايا الدراهم بالكوفة :
ونقشى عليها ان الله يحب الذين يقاتلون في سبيله صمماً كأنهم بنيان مرصوص

Durumun gittikçe tehlikeli bir hal aldığı görülen Hasan bin Sehl Horasan'a gitmekte bulunan Herseme'yi çağırarak mecburiyetinde kaldı. Herseme şaban ayında Kûfe üzerine yürüdü ve şehri kısa bir muhasaradan sonra aldı. Ebu Saraya kaçtı. Herseme yavaş yavaş Ali evlâdlarının elinde bulunan Irak şehirlerini ele geçirdi. Bu esnada Ebu Saraya öldürülerek başı Nehirvan'da bulunan Hasan bin Sehl tarafından halife Memûn'a gönderildi⁸. Aynı halifenin Fars, El Muhammediye, Semerkant gibi şark bölgelerinin bazı şehirlerinde basılmış sikkeleri şayanı tetkiktir. Zannıma göre bu sikkelerin tarih itibarile en eskisi El Muhammediye ve Semerkant'te 202 senesinde basılmış olanıdır. Biz yalnız Semerkant'te basılmış dirhemi tarif ve izah etmeğe çalışacağız :

Ön yüzünde : لا اله الا
الله وحده
لا شريك له
المشرق

Arka yüzündde : لله
محمد رسول الله
المأمون خليفة الله
بما أمر به الامير الرضا
ولى عهد المسلمين على بن موسى
بن على بن ابى طالب
زوالريا ستين

Ön yüzün etrafında (içte) بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينة سمرقند سنة اثنين ومائتين
(dışta) O لله الامر من قبل ومن بعد ويومئذ يفرح المؤمنون بنصر الله

(Kuran XXX 3-4)

Arka yüzün etrafında (Kuran IX, 33).

Sikkenin arka yüzünde ismi okunan zat 12 imamdan birisi olup Ali bin Musa el-Rıza bin Cafer bin Muhammed bin Ali bin El-Hüseyin bin Ali bin ebi Talip'dir. Rivayete göre 153 senesinin bir cuma gününde

⁸ Taberi cild III, S. 977-988; İbn al-Asır, cild VI, sahife 123-127; İbn Haldun, cild III, sahife 242, 243, Abbasi ve Endülüs emevileri zamanında basılmış mühim sikkelerden birkaçı. Tarih Dergisi cild III, sayı 5-6 daki yazımıza bakılması.

Medine'de ve bir rivayete göre de 151 senesi Şevvalin 7,8 veya 6 sında doğmuştur.

201 Senesinde halife Memûn Merv'de Abbas'ın ve Ali'nin çocuklarını toplayarak bunlar arasında akıl, fazıl ve olgunluk bakımından Ali'yi seçerek ona biat etmiş ve kendisinden sonra hilâfet makamına namzed göstererek ona (الرضا من آل محمد) lâkabını takmış ve kendisine damat yapmıştır. O zamana kadar Abbasilerin rengi mahsusları olan siyah elbise yerine yeşil elbise geyilmesini ve bu keyfiyeti her tarafa resmen bildirerek adına hutbe okunmasını ve sikke darbedilmesini emretmiştir.

Tarihçi Mesudî, olayı şöyle tasvir ediyor” :

فبا يعوله بولاية المهدي ضرب اسمه على الدينار والدرهم

Memun'un bu hareketi Bağdat'da işidilir işidilmez bütün Haşimilerle taraftarları el birliği ile ayaklanarak Ali bin Musa el-Rıza'nın veliahtlığını kabulden imtina etmişlerdir. Hattâ bu biâtın Fadıl bin Sehl'in teşviki ile yapılmış olduğunu anladıklarından kardeşi Hasan bin Sehl'in Bağdat valiliğini dahi tanımamağa ve Memûn'un hal'ile yerine amcası el-Mansur bin el-Mehdi'yi geçirmeğe karar vermişlerdi. Fakat Mansur hilâfeti kabulden imtina ettiğinden bu sefer İbrahim bin el Mehdi'yi halife ilân ederek el-Mubarek unvanını verdiler. Musa el-Rıza Bağdat'ta ceryan eden bu hâdiseleri Memûn'a anlattığı zaman Memûn onu hayretle dinlemiş ve sonra Fadıl, İbrahim bin el-Mehdi'yi bulunmadığım sırada muvakkaten koyduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Musa El-Rıza halifeye, Fadıl size yalan söyledi demiş. Memûn Fadıl'ın bu hususda bir oyun oynamakta olduğunu anladığından katlini vacip görmüş ve tertip ettiği bir takım kimseler tarafından hamamda ansızın öldürüldükten sonra onun katillerini de idam ettirmiştir. Bunu müteakip Ali El-Rıza'ya yaptığı biâtı düşünmüş ve fakat verdiği kararı bozmağı kibirine yediremediği gibi bu karardan vaz geçtiği takdirde Horasanlıların baş kaldırmalarından da korktuğu için özür ve itlâf politikasına sapmağa lüzum görmüş ve Ali Rıza'nın çok sevdiği üzüme zehir katarak hayatına son vermiştir⁹. İşte el-Mutasam, Elvasık el-

⁹ C. J. Tornberg: Num cufici Regii Numophylacii Holmiensis, Upsala 1848 No. 300 a; Tiesenhausen, Moneti vostochnavo Khalifata, St. Petersburg, 1873 No. 1730; Nesselmann, die Orientalischen Münzen des AK Münzen. Cabinets in Königsberg, Leipzig 1858. No. 228 R; George C. Miles, rare islamic coins the American Numismatic Society Newyork 1950 No. 256; Taberi cild III, sahife 1012-1030;

Mütevekkil zamanlarında paraların durumu yukarıda anlattığımız şekilde idi.

Halife el-Mütevekkil'in (232-243) 847-861 hilâfetinde bir dinar 25 dirhem rayicinde idi ¹⁰. (245-859) Senesinde büyük masraflar ihtiyar ederek Samra yakınlarında El Mütevekkiliye şehrini inşa etti. Bu zatın sikkeleri çok olduğu halde gümüşleri pek nadirdir.

235 Senesi Zilhicce ayının Cumartesi gününde üç oğlu arasında kendisinden sonra hilâfete geçecek Veliahdi tâyin etmiş, çocuklarından Muhammed'e المنتصر lâkabını vererek Veliahd göstermişken 240 senesinde çıkardığı yeni bir emirle bundan böyle sikkeye ikinci oğlu المعتر بالله adını alan Talha'nın adının koyulmasını her tarafa bildirdi. Tarihçi İbni Haldun bu hâdiseyi şöyle tasvir ediyor :

ثم اضاف اليه سنة اربعين خزن الاموال ودور الضرب في جميع الافاق وامران رسم اسمه في السكة
Sikkeye isim koymak halifeden sonra veliahdin hakkı iken bu salâhiyetin oğlu el-Mutez lâkabını alan Talha'ya verilmesi dikkate şayanıdır. Bu keyfiyet bize veliahdın gittikçe halifenin gözünden düştüğünü göstermektedir ¹¹. Arapların Neron'u olan bu halifenin katlinden sonra Türk Hassa askerleri tagallıp ederek hilâfet zinciri darma dağın oldu ve Abbasi Devleti büyük bir karışıklık içinde yüzmeğe başladı. Valiler kendilerine verilen emirleri dinlemiyorlardı. Bittabi devletin masrafları arttı, gelir azaldı. Yer yer âsiler türediği için vergiler tahsil edilemez oldu. Türü bid'atlar aldı yürüdü. Paraların gümüşleri karıştırıldı, âyarları düşürüldü. Halife El-Muktefi billah (289-295) zamanında Haran, Halep, Dimişk, Kom, Mısır, El-Masisiye, Hemedan ve Amit'te Altın; Isfihan, Ehvaz, Basra, Hilvan, Resulayin, Vasıt, Sera-men-rea, Kasrul-fahir, Kûfe, Medinetus-selâm, Musul, Nusaybin, Hemedan ve Amit'te dirhemler basıldı. Lev. I 2. Halife El-Muktedir Billah (295-320) 908-932 zamanında 300, 302 senesinde bir dinar 15 dirhem değerinde ¹², 307 senesinde bir dinar 14,5 dirhem kıymetinde idi ¹³. 315 Senesinde bir dinar 15, 16 dirheme muadil idi ¹⁴.

Mesudi Muruc el zehep, cild VII, sahife 60; İbn-Halikân cild I sahife 456; İbn al-Asır, cild 6, sahife 134, 144; Nuveyri Nihayat al-arab cild 21, varak 208, Ebul-Farac al-İsfahani kitap makatil al-talibin, Tahran 1307, sahife 194; İbn Vazih al-Yakubi 1883, cild 2, sahife 544, 545; Ebul-Farac Abdulhay Şezarat el-zehep Kahire 1305, cild 2, sahife 2.

¹⁰ Yakut Hamevi Mucumul-Buldan, cild 8, sahife 86.

¹¹ Tarih Dergisi, cild III, sayı 5-6 da Abbasiler ve Endülüs Emevileri zamanında basılmış mühim sikkelerden birkaçı adlı yazımızın 143 üncü sahifesine bakınız.

¹² El-Tenuhu Nişvar el-Muhazara cild 8, sahife 26; El-Sabi Tuhfetül Ümera bi Tarih el-vüzera, sahife 80, 981.

¹³ İbn Misküveyh Tecarüb ul-Umam cild I, sahife 71.

¹⁴ İbn Kudama Kitab el-Harac sahife 239; İbn Müsküveyh, cild I, sahife 165.

320 Senesinde halife veziri olan Ebu Ali El-Hüseyin bin el-Kasım'a Amidud-Devle lâkabını vererek adının sikkelere koyulmasını emretti. İbnil-Esir bu hâdise için şöyle demektedir :

فلقيه عميد الدرلة وضرب اسمه على الدينار والدرهم¹⁵

Stanley Lane-poole British Museum Vol. IX, P. 777 ilâvesinde Mısır'da kesilmiş 320 tarihli bir sikkeyi yayınlayarak Amidud-Devle lâkabını o tarihte Mısır'da valilik etmiş bulunan Muhammed bin "طنج"ın olması ihtimalini ileri sürmüştür. Bu iddia doğru değildir. Çünkü bu sikke aynı tarihte yalnız Mısır'da değil Ehvaz, Sukul-ehvaz, Tüstür men el Ahvaz ve Medinetüsselâm'da da darbedilmiştir. Bu keyfiyet İbn El-Esir'in rivayetinin doğruluğunu ispat eder.

Halife El-Kahir Billah (320-322) 932-934 zamanında, 321 senesinde halifeyi hal'edip yerine Ahmet bin el-Müktefi'yi geçirmek isteyen "يليق" oğlu Ali, ve evvelce halife El-Muktedir'in felâketine sebebiyet vermiş olan Munis El-Hadım tutularak başları kesildi ve halka gösterildi. Bu vak'a üzerine El-Kahir sikkelerine المنتقم من اعداء الله لدين الله ibaresini ilâve etti. Tarihçi Ebi El-Mahasın bu vaka hakkında"

واطلق القاهرة ارزاق الجند فسكنوا واستقامت له الامور وعظم في القلوب وزيد في القابه

المنتقم من اعداء دين الله ونقش ذلك على السكة¹⁶

diyor. Aynı senede bir dinar 14 dirhem değerinde idi. 330 senesinde halife El-Mutteki'nin hilâfetinde halis altından El-İbriziye adı ile yeni bir sikke basıldı. Aynı halife zamanında her bir dinar on dirheme rayiç iken yeni dinar ile 13 dirheme geçmek üzere nizam verilmiştir.

332 senesinde bir dinar 15 dirheme müsavi oldu¹⁷. Halife El-Mustekfi Billah zamanında Buveyh oğullarından Ebul-Hüseyin Ahmet 334 senesi Cemaziülevvel (Aralık 945) Bağdad'a girdiğinde halife kendisine (معزالدوله) ve kardeşi Ali'ye (عمادالدوله) ve diğer kardeşi Ebu Ali Hasan (ركن الدولة) unvanını verdiği gibi bu unvanların sikke üzerinde hâk olunmasını emretti. İbn Şahna bu olay için şöyle demektedir :

وخلق الخليفة على معزالدولة ولقبه ذلك اليوم معزالدولة ولقب اخاه عليا عما دالدولة

ولقب اخاه الحسن ركن الدولة وامران تضرب القابهم وكناهم على الذنانير والدرهم¹⁸.

¹⁵ İbn al-Asır, cild 8 sahife 74.

¹⁶ Ebul-Mahasın El-Nucum el-Zahire 1932 Kahire, cild III, sahife 239.

¹⁷ İbn al-Asır, cild 9, sahife 125; İbn Misküveyh 2 sahife 54.

¹⁸ İbn Şahna Ravzatıl Manazır, İbn al-Asır cild II-12 in kenarında sahife 203.

358 Senesinde halife El Muti' Billah zamanında bir dinar 15 dirhem kıymetinde idi ve 361 senesinde Beytilmal hazinesi okadar fakir düşmüştü ki Bağdat'ta çıkan isyan esnasında asker tarafından halifeden istenilen 400.000 dirhemi vermek için elbise ve sarayının enkazını satmıştı¹⁹.

390 senesinde halife Elkadir Billah zamanında bir dinar 25 dirhem rayicinde idi. Nitekim 321 senesinde bir dinar Irak'ta 14 dirhem rayicinde iken Rey'de 15 dirhem üzerinde muamele görüyordu²⁰. Görüldüğü üzere Birinci asır Abbasi'de servetin ve gelirlerin çokluğu ile giderlerin azlığı nasıl âmil ise, ikinci devir Abbasi'de de servetin inhitatına o halin aksi, yani varidatın azlığı ile masrafların çokluğunun sebep olması lâzım gelir. Söylediğimiz bu ikinci devirde varidatın azalması 5 sebepten ileri gelmektedir:

- 1 — Memleketin küçülmesi.
- 2 — Verginin hafifletilmesi.
- 3 — Valilerin devlet varidatını ceplerine geçirmeleri.
- 4 — Ahalinin işi gücü bırakarak fesad ve tasadduat ile vakit geçirmeleri.
- 5 — Memleketin arazisinin büyük bir kısmı devlet ricaline ait çiftlikler halini almasıdır²¹.

İslâm Dünyasında “دارالضرب” tâbir olunan darphaneler bugün devletler için nasıl zaruri ise o devirlerde dahi İslâm devletleri için öyle zaruri idi. Dünyanın hiçbir yerinde medeni bir devlet yoktur ki modern bir darphaneye malik olmasın. Ancak bu darphaneler bastır-dıkları meskûkât için odun bedeli ve darp ücreti namile bir ücret alırlardı ki bu ücret her 10 dirhem için yani 5/5 de bir idi. Bazı yerlerde bu ücret söylediğimiz miktardan daha fazla veya daha az olurdu.

Abbasiler devrinde ve Buveyh oğulları zamanında bir aralık “دارالضرب” adını alan bu darphanelerin icare verildiğini görüyoruz. Fakat müstecir daimî surette devletin mürakebe ve kontrolü altındadır. Meselâ Buveyh oğullarından Muiziddevle Ebu el-Hüseyin Ahmet fena altın bastıran Sukulehvaz darphanesinin müstecirinin katlini

¹⁹ İbn Havkal el Mesalik vel Memalik sahife 218; İbn al-asır, cild 8, sahife 244.

²⁰ İbn Misküveyh cild I, sahife 273, 274, 278.

²¹ Curci zeydan-Zeki Mugamız, Medeniyet İslâmiye Tarihi, C 2, sahife 131, aynı eser, Cild I, sahife 119.

emretmiştir.²² Bazen devletin malî müzayekeler vukuunda nakid işlerine müdahale ettiği vakidir. 327-938 senesinde Emirülümera Ebu El-Hasan Beçkem ucuz mâdenler karıştırmak suretiyle âyarı düşük dinarlar bastırmıştır²³. Bu yüzden memleketin malî buhranın meydana geldiği görülüyor. Bilâhara iş başına gelen Nasırîdevle 330-941 ilk iş altınların âyarını islâh etmek oldu. Adı geçen bu darphaneler herkes için açtı. İsteyen şahıs altın ve gümüşünü vermek suretile kendisine sikke bastırıyordu²⁴. Dördüncü asır hicride tüccar ve sarraflar halkla darphaneler arasında mutavassıt vazife ifa ediyorlardı. Bunlar halkın elinde bulunan kıymetli mâdenleri resmî tarifeye göre alarak bedelini nakdi para ile ödiyorlardı²⁵. Darphanede basılmayan sikkeler bir cürüm teşkil ederdi. Meselâ el Savli 328-939 kalpazanlık yapan bir adama dayak atıldığını ve deveye bindirilerek Bağdat caddelerinde teşhir edildiğini söylüyor²⁶. Adı geçen bu dirhem ve dinarların nısfıye ve rubiyeleri de vardır, ve halk tarafından çok miktarda kullanılıyordu²⁷. Darphanelerde kesilen sikkelerin halita nisbetini katiyen bilmiyoruz. Kalkaşendi'ye göre güzel bir dirhem halitasında 1/3 bakır 2/3 gümüşü vardır. ابن ماق ise en güzel nisbet 3/10 bakır 7/10 gümüşü olanındır. diyor.²⁸

Bundan başka herhangi mühim bir vaka dolayisile basılan sikkeler (madalyalar) vardır. Meselâ halife Emin oğlu Musa'yı veliahd tâyin ettiği zaman namına dinar ve dirhemler kestirerek herbirini 10 miskal ağırlığında yaptı ve üzerlerine şu mısraları kazdırdı :²⁹

كل عز ومفخر فلموسى المظفر
ملك خص ذكره فى الكتاب المسطر

Ebulkasım El-Bağdadî hikâyesinde (sene 306) herbirinin 100 miskal ağırlığında bulunan birtakım dinarlarından bahsediliyor. Yine Yakut Hamavî'nin bildirdiğine göre Nasırîdevle Ebi-İshak El-Sabi'ye 500 miskal ağırlığında atıye dinarlarından olmak üzere kendisine 10

²² El-tenuhi Nişvar-el-Muhazara Kahire, 1921, Cild I, sahife 72.

²³ El-Savli Ahbar el-Razi vel-Muttaki billah Kahire 1936, sahife 126.

²⁴ Abdulaziz Duri Tarih El-Irak el-İktisadi Bağdad 1948, Sahife 223.

²⁵ Ebu-İshak el-Sabi Resail Libnan 1898, Cilt I, sahife 113, 141 ابن الاخوة القرشى
Maalim el-kirbete fi Ahkamul-hisbete Sahife 68.

²⁶ El-Savli Ahbar el-Razi vel-Muttaki billah, Sahife 148.

²⁷ Cahiz el-buhala Dimişk 1938, Sahife 133, 134.

²⁸ ابن ماق قوانین الدوائن Kahire 1299. Sahife 25.

²⁹ El-Makrizi el-Nukud el-Kadime vel-İslâmiye. Sahife 11.

dinar göndermiştir. Hamdanilerden Seyfiddevle şairlere verilmek üzere 10 miskallik atıye dinarlarını kestirip bunların üzerine adını ve resmini hâk ettirmiştir³⁰.

18 inci Abbasi halifesi Elmuktedir Billah'ın 19 mm. kutrunda ve 3.60 gram ağırlığında George Miles tarafından³¹ yayınlanmış bir altını vardır. Bu altının bir yüzünde sola doğru koşmakta olan hör-güçlü bir öküz ve öküzün üstünde Elmuktedir Billah yazılı. Arka yüzünde askerî kıyafette, kılıç taşıyan bir suvari resmi görülmektedir. Başının üstünde "الله جعفر" yazılıdır. Gümüş parçaları John Walker tarafından münakaşa edilmiştir. Ona göre bu para kasden halifenin darphanesi tarafından ve propaganda mahiyetinde Kâbil'de Hindu-ları kazanmak için ihdas edilmiştir³².

Yine El-Muktedir Billah'ın kendi tasviri bulunan bir hâtura madalyası vardır. Bu madalya vaktile Abdüllâtif Subhi paşa tarafından Berlin Müzesine satılmıştır. Madalyanın bir yüzünde süslü elbiseler giyerek bağdaş kurmuş oturan başı açık, saçları örülü, sağ elinde kadeh tutan ve sol elini önüne koymuş, taht üzerinde oturmuş bir hukûmdar tasviri görülmektedir. Tasvirin bir yanında "المقتدر" o bir yanında "بانه" yazılı bulunmaktadır. Madalyanın obir yüzünde, elinde dört telli bir saz çalan ve ayaksız bir serir üstünde bağdaş kurmuş oturan başı taçlı, saçları örülü bir sazende görülmektedir. Sazendenin yalnız bir tarafında bir yaprak tersim edilmiştir³³. Lev.II. 1 Emirülümera Ebul Hasan Beçkem Elrazi Billahın hilâfetinde bir bayram münasebeti ile her birinin vezni birçok miskallerden mürekkep yeni dinarlar çıkarmıştır. Bu dinarların bir yüzünde Beçkem'in silâh taşıyan bir tasviri ve bunun altında - للامير المعظم - انما العزفا علم - yazılmıştı. Arka yüzünde düşünmekte bulunan bir insan tasviri mevcuttur³⁴. İstanbul Arkeoloji Müzesi Reşat Bey koleksiyonunda 36 mm. kutrunda 18.30 gram ağırlığında halife El-Tayi

³⁰ El-Azdi Hikâyet ebil-Kasım el-Bağdadi Heidelberg 1902, Sahifede 68, Yakut Hamavi Mucam el-Udeba. Cilt I, Sahife 329, El-Sealebi Yetimetul-Dehir fi-Şuara ehliil-asir Cilt I, Sahife 12.

³¹ George C. Miles Rare Islamic Coins The American Numismatic Society New York 1950 PP. 52 NO 199.

³² John Walker Islamic Coins With Hindu types N. C. 1946. PP. 121-128.

³³ Nutzel Heinrich Ein Porträtmedaille des chalifen el-Muktadir billah zeitschrift für Nümis, 1900, Bd. 22, PP. 259-265.

³⁴ Nasir El-seyid Mahmud el-Nakşabendi El-Dinar İslâmi fi Methaf el-İraki Bağdad 1953 C I sahife 29.

Lillah ve Buveyh oğullarından Emîr İzziddevle Bahtiyar'la müşterek bir altını vardır. Lev. II, 2.

Bunun bir yüzünde, daire içinde, taçlı, saçları örülü, sakallı ve süslü elbiseli, bağdaş kurmuş bir durumda, sağ elinde hâkimiyet sembolü olan, bir kadehi tutan bir insan tasviri görülmektedir. İki yanında ayakta, başları açık, saçları örülü ve uzun elbise giymiş iki insan kendisine bir şey sunmaktadır. Dairenin dışında kûfi yazısıyla: "لا اله الا الله محمد رسول الله صلى الله عليه وسلم الطابع لله الامير عزالدوله"

Arka yüzünde ve bir daire içinde: Başu açık, saçları örülü, sivri sakallı, kolları uzun, süslü bir elbise giymiş, elinde 5 telli bir saz bulunan bağdaş kurmuş bir insan tasviri görülmektedir. Her iki yanında birer dal mevcuttur. Dairenin haricinde kûfi yazısıyla şunlar okunmaktadır *لا اله الا الله وحده لا شريكه ضرب بمدينة السلام سنة خمس وستين وثلاثمائة* Bilindiği gibi El-Tayi Lillah zamanında Bağdad'a hâkim olan Buveyh oğullarıdır. 366 Senesi Cemaziülevvel ayında halife İzziddevle Bahtiyar'ın kızı ile evlenmiştir. Zamanımıza göre bu altın, bu izdivacın bir hâtrası olarak kesilmiş ve muayyen kimselere dağılmıştır³⁵.

İstanbul Şehir Tiyatrosu sanatkârlarından Sayın Behzad Butak'ın koleksiyonunda şimdiye kadar görülmemiş altın bir madalya mevcuttur. Bu madalya Abbasi halifesi El-Kaim Bi Emrullah ve büyük Selçukilerden Sultan Tuğrul Bey adına kesilmiştir. Madalya 24 âyar ve II milimetre kutruna ve 7.80 ağırlığındadır. Lev. III, 1. Bu altın şimdiye kadar hiçbir koleksiyonda görülmemiş ve hiçbir yerde yayınlanmamıştır. Bu arka yüzünde ve daire içinde: başında tuğlu bir sepüşu bulunan, uzun bıyıklı, beyaz ve süslü bir elbise giymiş bağdaş kurmuş oturan yaşlı başlı bir insan tasviri görülmektedir. Bu insan tasviri her iki elile hâkimiyet sembolü olan bir kadeh tutmaktadır. Başının bir tarafında ok, diğer tarafında bir yay bulunmaktadır. Mukayese için Doktor Zeki Muhammed Hasan'ın Kitap Funun el-İslâm adlı kitabından aldığımız bir resmi koyuyoruz. Lev. III, 2. Bu çok bâriz ve zarif bir şekilde işlenmiş ve alçıdan yapılmış bir duvar süsüdür. Burada Tuğrul Bey taht üzerinde bağdaş oturmuş, başu açık, uzun bir elbise giymiş bulunmaktadır. Bir eli dizinde ve diğer eli göğsünde bir kadehi tutmaktadır. Her iki tasvirin Tuğrul Beye aidiyetinde şüphe yoktur. Dairenin haricinde kûfi yazı ile şunlar okunmaktadır :

³⁵ Osman Ferid Sağlam, Eşsiz bir Madalya. Türk Tarih Etnoğrafya dergisi 1935.

السلطان المعظم شاهانشاه ركن الدنيا والدين طغريك ضرب بمدينة السلام

Tarih olarak yayın altında "سنة خمس و" ve okun altınate sadüf etmek üzere geliş güzel örülü, bağdaş kurarak oturmuş bir insan tasviri vardır. Resimin sağında ve solunda ayakta öne eğilmiş bir vaziyette duran saçları örülü birer insan resmi tersim edilmiştir. Daire haricinde kûfi yazı ile şunlar okunmaktadır :

لا اله الا الله محمد رسول الله صلى الله عليه وسلم القائم بامر الله امير المؤمنين

Sikkenin arka yüzünde rasladığımız ok ve yay ise, bunların mensup oldukları Kınık boyunun damgası olduğu tahmin olunabilir. Her ne kadar Mahmud Kâşgari'deki damga şekli pek de ok ve yay benzeriyorsa da bunun karışık ve bozuk bir şekli olması da imkân dışında değildir. Mamafih, bunun bütün Oğuz boylarına şâmil umumi bir hakimiyet timsali olması ihtimali de düşünülebilir.

Selçuk İmparatorluğu kuvvetli bir surette İslâm kültürü tesirine maruz kaldığı zamanlarda bile, birçok millî anane ve müesseseleri muhafaza ederken, bu hukukî ananeyi de yaşatmağa devam etmiştir. Nitekim Râvendî'nin anlattığına göre Harezmsah Atsız, Karahitay muharebesinden sonra, Sultan Sencer'e karşı ayaklanınca Sultan ona: "Eğer melikin atının ayakları rüzgâr kadar çabuk olsa da benim atının ayakları topal değildir. Sen buraya gelmesen ben oraya gelirim, cihanın sahibine dünya dar değildir" mânasını ifade eden bir beyit ile bir ok göndermiştir. Bununla Sultan Sencer maruf ananenin gösterdiği vecihle herhalde Atsızın kendisine tabi olduğunu ve gelip itaat etmesini istediğini kasdetmiştir.

Bunlar yanında daha açık bir kayde Selçuk İmparatorluğu içerisinde kurulan Artuk oğullarında raslamaktayız. Artuk hükümdarı Sekman oğlu Davud lüzum gördüğü zaman Türkmen kabileleri reislerine ok göndermek suretile onları emrettiği yerde topluyordu³⁶. Râvendî, Tuğrul Beyin tuğrasının bir çomak şeklinde olduğunu söylemektedir³⁷. Bunda bir yanlışlık olduğu muhakkaktır. Tuğrul'un alâmeti mutlak surette ok ve yaydan mürekkep bulunduğunu tam bir emniyetle söyleyebiliriz.

³⁶ Recueil des Historiens Croisades, Hist. Orientaux 2, kısım, 11, 70. Fuad Köprülü Artuk oğulları. İslam Ansiklopedisi I, Sahife 621. Osman Turan Türklerde hukuk senbolü olarak ok. Belleten sayı 35, sahife 305-318.

³⁷ Râvendî Rahat el-Sudur. GMS, II, 1921 sahife 98.

Bizans İmparatoru, Selçukilere esir düşen Aphaz kiralını kurtarmak için, Tuğrul Bey'e büyük bir hediye yolladı ve muahedenin yeniden akdini istedi. Tuğrul Bey İmparatorun istediğini kabul etti ve Aphaz kiralını fidyesiz olarak serbest bıraktığından bu hal imparatorun hoşuna gitti. Sultana birçok hediyeler gönderdiği gibi evvelce Meslime bin Abdülmelik tarafından İstanbul'da inşa olunan cami ve minareyi yeniden ihya ederek içine kandiller yerleştirdi ve mihrabına da Selçukilerin sembolü olan ok ve yayı koydurttu ³⁸.

Irak Selçukilerin tuğracılık hizmetinde bulunan büyük ricalden Kavamil Mülk Tuğrai'nin kasidecisi Bedreddin Kavami Razi'nin tuğra vasfındaki bir kasidesinden Selçuklu tuğrasının Tuğrul'dan sonraki zamanlarda da ok ve yay sembolünü muhafaza etmiş olduğu sarîh surette anlaşılıyor (Libabül elbab II, sahife 237)

توازیری قلم سازی کافی را که بر دارد هم احکام این تیر وکان چرخ مینائی
فلک باقدرتش پرزه تداوند کرد چرخ را که هر ساعت کشند آترا بیک انکست تمهائی
خطا کفتم کمان چون باشد این خطی که پنداری خط دلبند ترکانست کرد روی زیبائی

³⁹. Şu halde ok ve yayı, yalnız Tuğrul'un şahsına münhasır olmayıp bütün Selçuk hanedanının kullandığı bir alâmet yani bu ailenin hukukî bir sembolü olarak kabul etmek zarureti vardır. Halife Elkaim-Biemrullah zamanında Bağdat ve havalisine hâkim olan büyük Selçukilerdir. Tuğrul Bey bu madalyada "شاهانشاه رکن الدین" unvanını almaktadır. Bu da İbnül-Esir ve İmadettin Elkâtîp İsfahani'nin verdiği bilgiye mutabıktır ⁴⁰.

449 Yılında Sultan Bağdat'a döndüğü zaman kendisine takdim olunan ata biniyor ve Sahnüselâm koridoruna giriyor, attan iniyor, bütün ümera ve vüzera silâhsız olarak onu takip ediyorlar. Kaim Biemrullah yerden yedi arşun kadar yüksek bir taht üzerinde Hazreti Peygamberin bürdesi ve elinde de hayzarandan ibaret olan değneği

³⁸ İbn el-Esir el-Kâmil Cilt 9, 10; sahife 11, 231.

³⁹ Prof. Fuad Köprülü, Osmanlıların etnik Menşei. Belleten sayı 28, Sahife 219-303.

⁴⁰ İbn el-Esir, Cilt 10, Sahife 8, İmad ad-din el-Kâtîb el-İsfahani Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi Kivameddin Burslan tercümesi İstanbul 1943. Sahife 20. bilindiği gibi o devri idrak etmiş hükümdarların paralarında müslümanların imamı olan halifenin adı yazılmıştır. Halife İslâm âlemi üzerinde kendisine ait cismanî umuri hükümdarlara vermiş ve ruhani vazife olan imameti kendisi muhafaza etmiş olduğundan hutbelerde ve sikkelerde onun ismi zikredilir ve yazılırdı (Sultan el-muazam) unvanile İslâm dünyasında ilk sikke basturan zat Tuğrul Beydir.

bulunuyordu. Tuğrul Bey yanına yaklaşınca örtü kaldırılıyor ve halifenin yüzü meydana çıkıyor. Tuğrul Bey yer öperek ayakta duruyor, reisi rüesa makamına geçiyor. Bu sırada tercümanlığı Muhammed bin Mansur El-Kunduru yapıyor. Tuğrul Bey için bir kürsü kuruluyor. Bundan sonra kendisine yedi siyah hilat veriyor, bununla yedi iklim teveccüh edildiğine işaret ediliyor ve birde sırmalı miski sarıkla şereflendiriliyor ki bu suretle Tuğrul Beyde arapların ve arap olmayan kavimlerin tacı cemi olunmuş oluyor. Bundan sonra altın ile bezenmiş bir kılıç kuşatılıyor. En güzel heyet ve en heybetli hazırlık üzere hilat makamından çıkıyor ve dönüp kürsü üzerine oturuyor. Tuğrul bey yer öpmek istiyor, fakat başındaki tacı buna mâni oluyor. Halife ile musafaha etmek talebinde bulunuyor. Bunun üzerine halife iki defa elini uzatıyor. Tuğrul Bey halifenin elini öpüp gözüne koyuyor. Halife ona önünde duran diğer bir kılıcı kuşatıyor. İki kılıc kuşatmakla iki devletin idaresini uhdesine tevdi etmiş olduğundan Tuğrul beye “ملك المشرق والمغرب” yani Şark ve garp padişahı diye hitap ediyor⁴¹. Filhakika bu tarihten itibaren Tuğrul’un Medinetüsselâm’da bastırıldığı bazı dinarlarda “ملك المشرق والمغرب” unvanına raslanmıştır. Bunlardan bir tanesi İstanbul’da kuyumcu Şerafeddin Erel’in koleksiyonundadır.

453 Senesinde Tuğrul Bey Rey Kadısı Ebi-Saad’ı göndererek Kaim Bi-Emrullah’ın kızına talip oluyor. Fakat bu halifeye ağır geldiği için sultanın talebini red ediyor. Ertesi senenin Şaban ayında Tebriz’in haricinde akdin icrası mümkün oluyor. Sultan halifeye 30 at üzerinde delikanlı ve kızlardan 30 Türk genci, iki hizmetci ve kıymetli cevherlerle süslenmiş altın eğerli bir at ve on dinar ve Saide namına da 10 bin dinar, ölen hatununun Irak’taki emlakile Yakube’nin tevkı ve her tanesi bir miskal ağırlığında olan 30 taneli inci gerdanlık, ve veliahd Uddettin namına da beşbin dinar, gelin hanımın validesine de üçbin dinar gönderiyor.

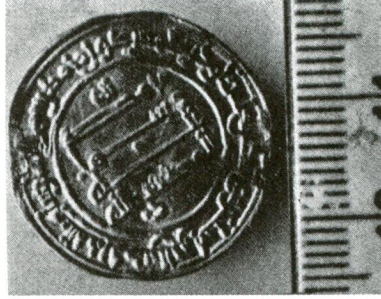
455 Senesi muharreminde Sultan evlenmek üzere Erminiye’den Bağdad’a geliyor ve bu münasebetle birçok hediyeler dağıtıyor. Seferin 15 inci gününün gecesinde gerdeğe giriyor ve altın ile kaplanmış

⁴¹ İbn el-Esir C. 9, sahife 264 ve devamı, Ebülferac Abdulrahman b. Ali ibn Muhammed ibn el-Cevzi El-Müntazam Haydarabad 1359. C8, Sahife 233, İmad ad-din el -Kâtib el-İsfahani İrak ve Horasan Selçukluları Tarihi, Sahife 11 ve devamı Sadr al-Din el-Huseyni Ahbar el-Devlet el-Selçukiye Necati Luğal tercümesi, Sahife 15 te Sultan 455 senesi safer ayının on beşinci pazartesi gecesine Zifafa girdiğini söylüyor.

1

Ebuseraya'nın Küfe'de 199 senesinde basılan dirhemi.

2

El-Muktefi Billah'ın 293 senesinde Amit'te (Diyarbakır) basılan dinarı.

1

Suphi Paşa'nın Berlin Müzesine sattığı El-Muktedir'in eşsiz madalyası.

2

İstanbul Arkeoloji Müzesinde bulunan, halife El-Tay'ın Buveyh oğlu İzziddevle ile, 365 senesinde, Medinet-ulselâm'da bastırıldığı eşsiz madalya.

I

Tuğrul beyin 455 de Medinetul-Selâm'da basılan madalyası.

2

Milâdın 12 ci asrında yapılan bir duvar tezyinatı.

